

М. П. КУЧЕРА

ДАВНЬОРУСЬКЕ ГОРОДИЩЕ БІЛЯ с. ГОРОДИЩЕ ПІД ПЕРЕЯСЛАВОМ-ХМЕЛЬНИЦЬКИМ

Городище біля с. Городище Переяслав-Хмельницького району Київської області знаходиться на відстані 600 м на захід від села в заплаві лівого берега Дніпра, за 4 км від ріки. Воно розташоване на незначному підвищенні над озером Рядовиця. Від городища зберігся кільцевий вал з залишками рову, zdeформованого під час весняних повіней. Діаметр городища між двома протилежними вершинами валу 57 м. Північно-західна частина валу зайнята сучасним кладовищем, яке виходить за межі городища; решта валу засаджена сосною. На задернованій площадці городища підйомний матеріал відсутній.

На схід від городища, в дещо заболоченій долині, є три невеликих ставки, можливо, штучного походження, північніше яких починається озеро Гниле, що зливається з озером Рядовиця. Замкнутий між озерами трикутний мис довжиною 650 м, шириною, в місці розташування городища, 250 м, на більшій частині засаджений сосною. На всьому протязі в розмитих краях миса та на вільних від лісу зораних ділянках простежується культурний шар давньоруського часу; цей же культурний шар поширюється на відстань до 130 м на південь і південний схід від городища. Отже, все поселення займало площу понад 15 га (рис. 1).

З південного сходу поселення захищене природними перешкодами. На схід, аж до самого корінного берега (приблизно за 4 км від городища), заплаву перерізають кілька озер, витягнутих з півночі на південь. На відстані 600—700 м на південь від городища є озеро, що перерізує заплаву в напрямку до Дніпра. В бік корінного берега від цього озера починається «Зміювий вал», який через 1700—1800 м підходить до слідуєчого озера і від нього знову продовжується в тому ж напрямку¹.

В зв'язку із знаходженням городища в зоні майбутнього водосховища Канівської ГЕС, на ньому в 1963 р. Інститутом археології АН УРСР були проведені розвідкові розкопки².

На городищі, приблизно від його середини, було прокопано в південно-східному напрямку траншею, що перерізала частину площадки і вал (рис. 2). На схід від городища, за ровом на площі 25×20 м³, було досліджено культурний шар.

В траншеї виявлено культурний шар товщиною 40 см, у верхній частині якого, на товщину 15 см, залягала однорідна темно-сіра земля,

¹ В давнину, очевидно, городище було оточене лісом, що значною мірою підсилювало захисні особливості природних умов місцевості. Зараз в заплаві, понад корінним берегом, росте густий ліс.

² Крім автора, в розкопках приймали участь О. О. Попко і Г. М. Улицька.

³ Траншея через площадку розкопувалась вручну; розріз валу й основні земляні роботи на посаді виконувалися за допомогою бульдозера.

а в нижній — товщиною 20—25 см — чорнозем, що нагадує по структурі й коліру глей. Нижче знаходився тонкий прошарок гумусованого материкового піску, під яким починався світло-жовтий (майже білий) материковий пісок. У культурному шарі знахідок небагато: дрібні уламки

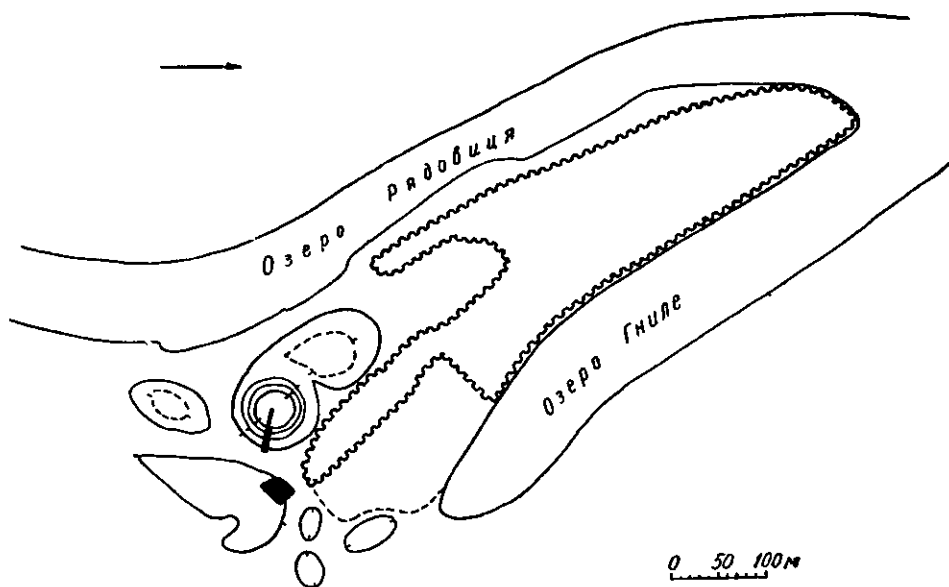

Рис. 1. План поселення біля с. Городище:

1 — недосліджена частина культурного шару; 2 — нерозчищені заглиблення.

кераміки, відщепи пісковика або невеликі камені пісковика та поодинокі уламки кісток тварин. У зовнішній частині площадки, у зсуві внутрішнього схилу валу зустрінуто декілька відщепів пісковика.

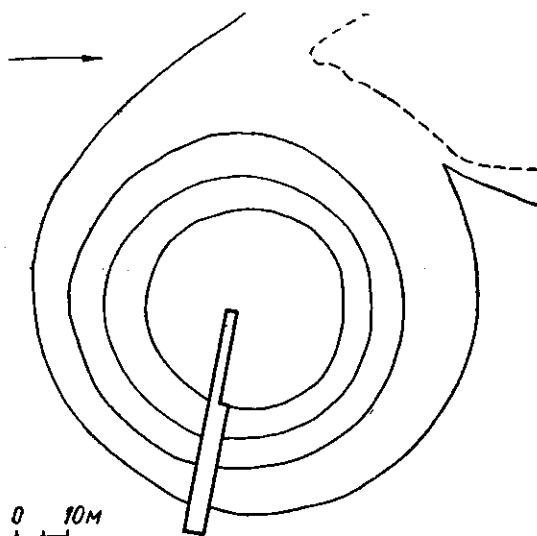

Рис. 2. План городища біля с. Городище.

Всього в траншеї в межах площадки знайдено 62 дрібних уламки давньоруської кераміки (в тому числі п'ять вінець), 28 відщепів і каменів пісковика і декілька поодиноких уламків кераміки пізньосередньовічного часу. Траншея перерізала 12 пізніших могильних ям і одну господарську давньоруського часу (рис. 3).

Господарська яма відкрита в середній частині площадки. Вона майже округлої форми і з поперечником 2 м, заглиблена в материк на 0,75 м. На дні ями і частково в її заповненні знайдено вугілля, обпалену глиняну обмазку та декілька уламків давньоруської кераміки (в тому числі три вінця). Виявлені

могильні ями прорізають культурний шар городища і належать до сучасного кладовища.

В насипу валу, де також знаходилось багато пізніших поховань, відкрито залишки чотирьох поздовжніх і декілька відрізків поперечних

стін, які утворювали кліті-зруби, що розташовувались в три ряди по ширині валу (рис. 4).

Три поздовжні стіни збереглися досить виразно. В розрізі на стінах траншеї вони мали вигляд нахилених до середини городища хвилястих ліній із спорохнявілого дерева з помітним прошарком сажі по краях. По обидва боки від кожної з них ґрунт насипу валу був різний. Крайня внутрішня стіна невисока, поганої збереженості. Її залишки перетерті насипом валу, який на внутрішньому схилі сильно розсунувся. Від цієї стіни було простежено лише коричневе забарвлення в піщаному насипу та відбиток нижньої деревини в материкау під насипом у ви-

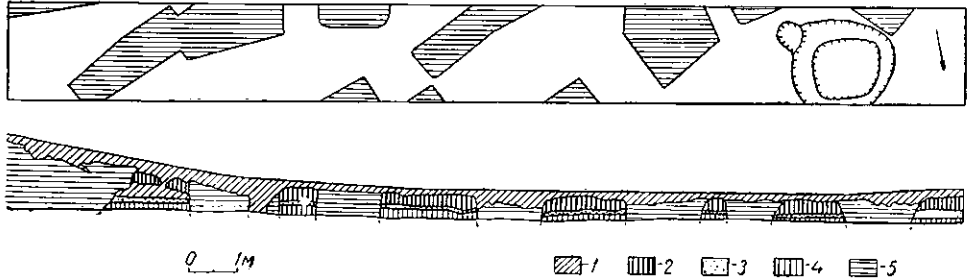

Рис. 3. План і розріз траншеї на площадці городища:

1 — темно-сіра земля; 2 — чорнозем; 3 — гумусований материковий пісок; 4 — світло-жовтий материковий пісок; 5 — материковий пісок з землею (заповнення могильних ям).

гляді рівчака, заповненого коричневою деревною порохнею з піском. Судячи з положення поздовжніх стін, зруби мали розміри по ширині валу в середньому 3,6—4 м. Між поздовжніми стінами були відкриті залишки поперечних стін аналогічної збереженості.

Слід зазначити, що в ряді випадків на поздовжніх і поперечних деревинах, особливо в місцях їх перехрещення, виразно простежувались куски обвугленої дубової кори. Це свідчить, що зруби будувались з дубових деревин, які укладались з корою. Внаслідок пожежі на зрубках, засипаних піском, обгоріла лише кора, самі деревини згодом згнили.

Зруби будувались не безпосередньо на материкау, а на гумусованому прошарку (товщиною 8—12 см) з темно-сірого піску з домішкою дрібних вугликів і сажі. В піщаній засипці також виявлено окремі вуглики дубового дерева. У верхній частині зруби були засипані щільним чорноземом. У внутрішній частині валу, по обидва боки від лінії внутрішньої поздовжньої стіни, знайдено багато дрібного каміння пісковика, в тому числі один кусок червоного шиферу. Каміння, можливо, служило для внутрішнього кріплення насипу валу. У зовнішній бік від крайнього ряду зрубів материк був зрізаний у вигляді похилої площадки шириною 3,2 м, від якої поверхня круто понижувалась, переходячи в горизонтальну площадку (її було розкрито лише на ширину 0,9 м). Ці уступи були присипані чорною глейстою землею, що утворювала зовнішній схил валу, запобігаючи тим самим зсуванню його насипу в рів. Перед внутрішнім рядом зрубів, очевидно, також знаходилась земляна присипка, яка утворювала внутрішній схил валу і скріплювала зруби з боку площадки городища. В цій присипці було і згадуване вище каміння. Ґрунт на внутрішньому схилі валу складався з піску і, судячи з залишків, його тут було дуже мало. Невипадково, що всі три ряди зрубів завалилися саме у внутрішній бік, де кріплення валу було слабшим. Приймаючи до уваги велику кількість глейстої чорнозему на зовнішньому схилі валу і в рові, укріплення городища були досить потужні. Якщо зараз вал має висоту близько 2,9 м, то первісна його висота була значно більшою. Ширина валу по основі становила не менше 15 м. Обвугленість дерев'яних зрубів свідчить про те, що вони виходили

на поверхню. В наземній частині зруби були пустотілі і повністю згоріли, а в насипу валу на них обвуглилась лише кора. Чорний глейстий ґрунт по краях рову, як і взагалі на всій площі поселення, залягає лише у верхній частині, а нижче знаходиться світло-жовтий і білий пісок. Перед будівництвом укріплень чорноземний покрив на всій площі городища, в тому числі й на місці валу, було знято. Шар чорнозему, що перекриває площадку городища, утворився після спорудження укріплень. Безсумнівно, що знятий чорнозем було використано на спорудження

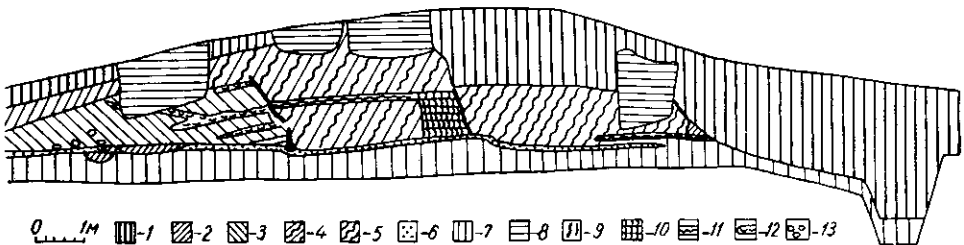

Рис. 4. Профіль північної стінки траншеї через вал городища:

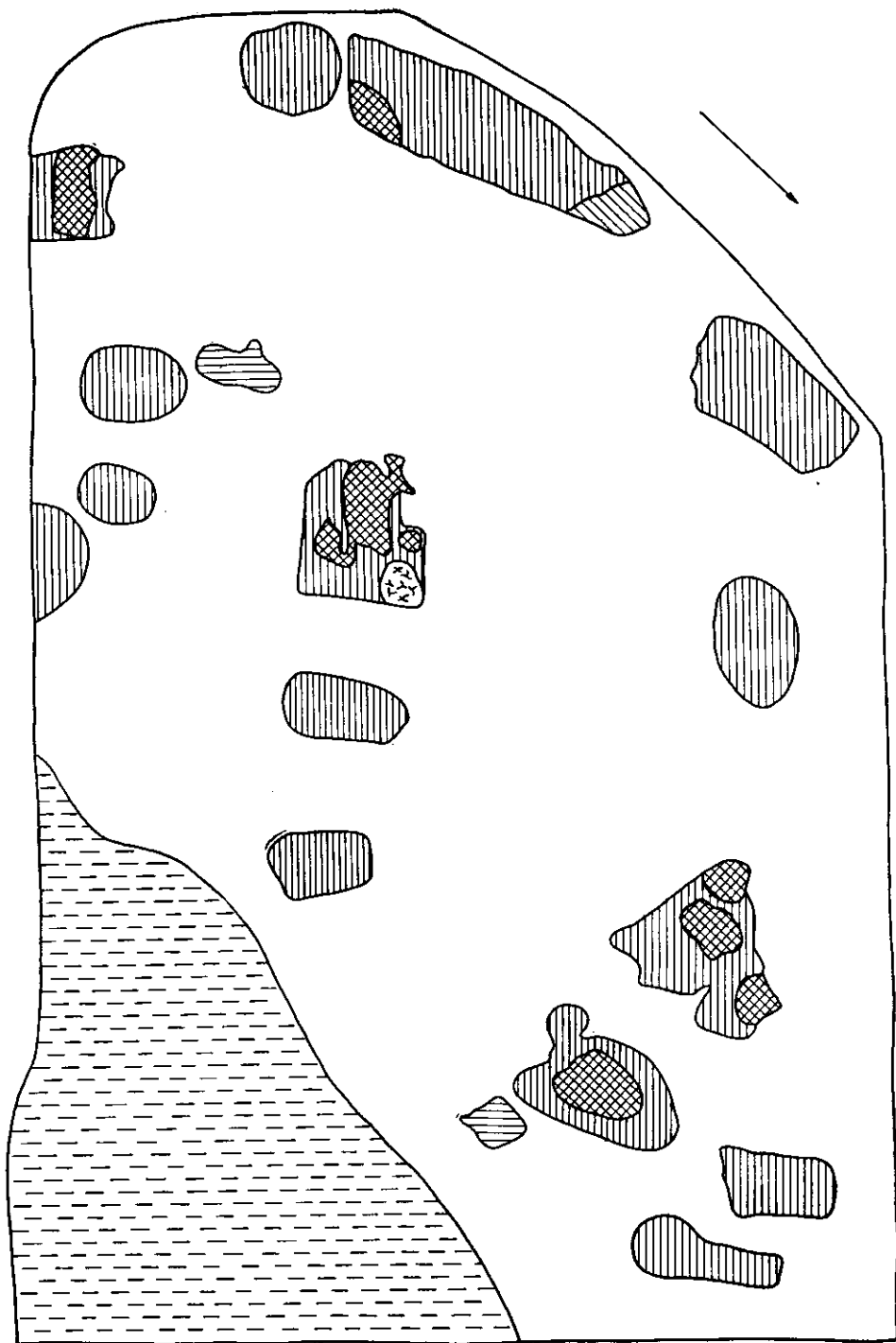
1 — чорнозем; 2 — темно-сіра земля; 3 — темно-сірий пісок з вугликами дубового дерева; 4 — світло-жовтий материковий пісок; 5 — материковий пісок з чорною землею; 6 — темно-сірий пісок з домішкою дрібних вугликів і частково сажі; 7 — материк з світло-жовтого і білого піску; 8 — земля з материковим піском (заповнення могильних ям); 9 — залишки зотлілих і частково обвуглених поздовжніх стін; 10 — зотліла і частково обвуглена поперечна стіна в місці розчистки її на похилій стінці траншеї; 11 — темно-коричневий пісок з деревною порохнею на місці зітлілих деревин поперечних стін; 12 — темно-коричневий пісок з слідами зотлілого дерева; 13 — каміння.

валу. Можливо, що частково чорнозем привозили з сусідньої заболоченої долини, де збереглося три згадуваних вище невеликих заглиблення — ставки.

В гумусованому ґрунті з вугликами і камінням на дні внутрішнього ряду зрубів в північній стінці траншеї знайдено два уламки давньоруської кераміки. Чотири аналогічних уламки кераміки, в тому числі один вінець, було знайдено в дещо гумусованій нижній частині піщаної засипки зовнішнього ряду зрубів. В чорноземному насипному ґрунті жодних знахідок не було виявлено.

На схід від городища, між його ровом і найближчим ставком, на похилому, частково розмитому мисовидному кінці підвищення, яке продовжується далі на південь, провадилися дослідження на площі 500 м². Товщина чорноземного шару тут неоднакова. Вона зменшується від 0,5 до 0,2 м в напрямку до країв підвищення внаслідок розмива водою. В східному кутку розкопа, на площі 65 м², нижня частина чорнозему, який має тут більш значну товщину, залишилась недослідженою.

Чорноземний шар інтенсивно насичений різноманітними культурними залишками. В його верхній частині поряд з давньоруською керамікою залягали пізніші середньовічні матеріали — кераміка, сильно роздріблена перепалена глина, залізні вироби (дві підковки від чобіт). Нижче знаходилась кераміка давньоруського часу з уламками червоного шиферу, грудками перепаленої глини, кістками тварин та іншими знахідками. Під час зачистки поверхні простежувались невиразні гумусовані плями різної інтенсивності, які на рівні материкового піску оконтурились досить чітко. Всього відкрито 17 плям з чорноземом, іноді з значною домішкою сажі (рис. 5). Розчищено 15 плям, які виявились залишками 16 ям від господарських споруд (рис. 6). Ями розміщені чотирма скупченнями не зовсім правильними рядами і розподіляються на прямокутні, круглі, овальні і неправильної в плані форми. Розміри їх від 1,2 м в поперечнику до 3,2×2 м і заглиблені в материк від 12 до 90 см. Деякі з них мають окрему більш глибоку частину або декілька секцій неоднакової глибини, які призначались, очевидно, для зберігання певних продуктів. Біля окремих ям простежено ямки від стовпів, які

0 1 2M

-1
 -2
 -3
 -4
 -5

Рис. 5. План розкопу на поселенні. Плями культурного шару на рівні материка:
 1 — чорнозем; 2 — земля з сажею; 3 — чорнозем з вкращеннями материкового піску; 4 — перепалена глина; 5 — чорнозем в недослідженій нижній частині культурного шару.

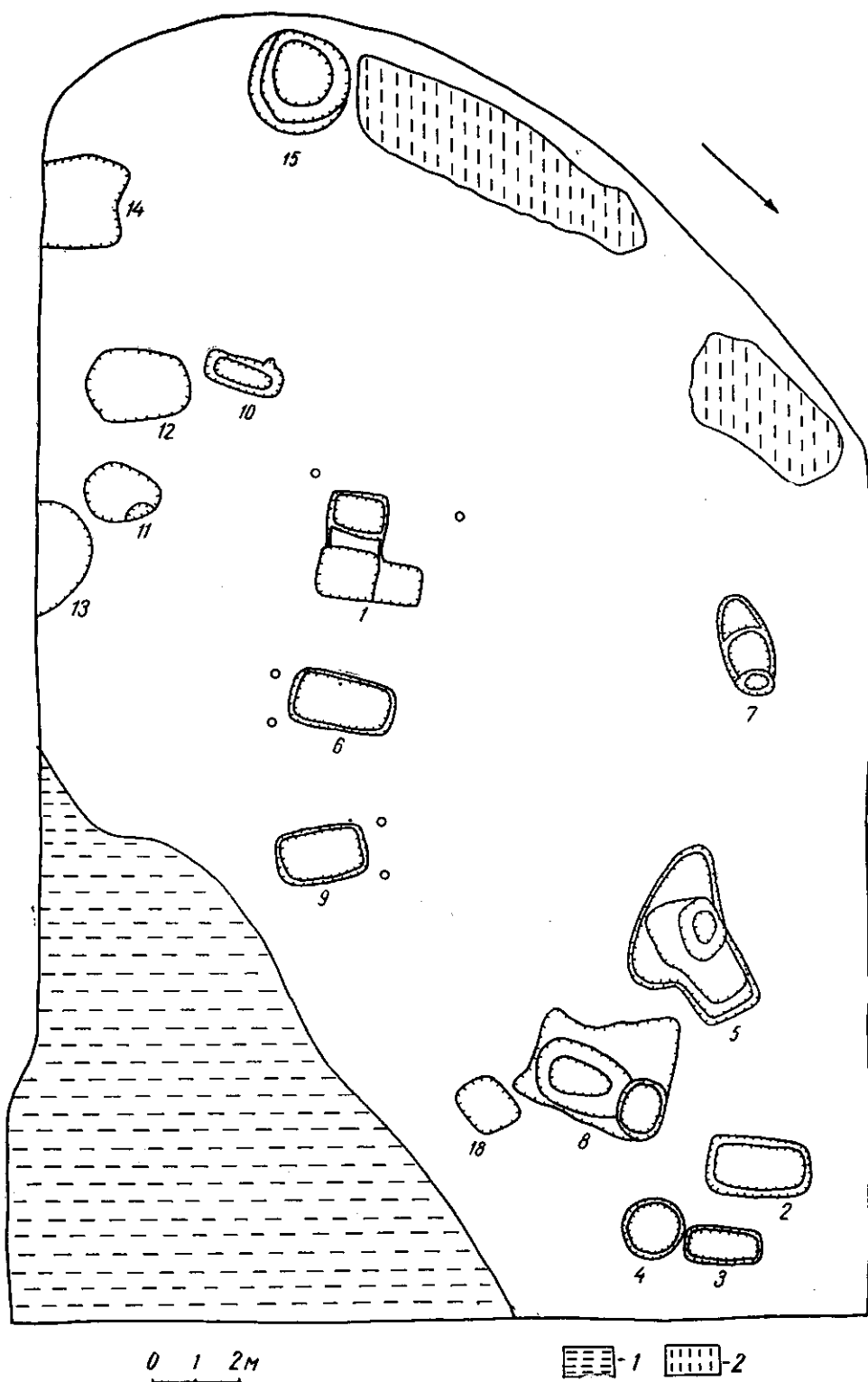

Рис. 6. План розкопу на поселенні. Заглиблення в материк від господарських споруд:
 1 — недосліджена нижня частина культурного шару; 2 — нерозчищені заглиблення.

входили в конструкцію їх наземної частини. В чорноземному заповненні ям знайдено багато уламків давньоруської кераміки та інші предмети. В ямі № 6 виявлено багато кусків печини, борти від жаровень. Уламки перепаленої глини зустрінуто в заповненні ям № 10 і 15. У восьми ямах (1, 2, 5, 6, 7, 8, 15, 18) знаходились неправильної форми уламки червоного шиферу та дрібне каміння пісковика. Звичайно в ямах було від одного до п'яти каменів, а в ямі № 6 — 19 кусків шиферу. З інших виробів знайдено залізу підковоподібну пряжку, шиферне прясло, залізні долото, ніж, кільце, декілька цвяхів, грудки залізних шлаків, уламки амфор.

Господарська споруда № 1, очевидно, не обмежувалась заглибленою частиною. Судячи з розміщення двох виявлених ямок від стовпів, вона була більшого розміру. Гумусована пляма займала площу $2,8 \times 3,2$ м, хоч не має впевненості в тому, що вона збереглася повністю. Більш значні розміри, очевидно, характерні господарським спорудам, залишки яких мають неправильні обриси (№ 5, 8, 14).

Можна вважати, що виявлені ями походять від двох типів господарських споруд: звичайних ізольованих ям з покриттям та наземних будівель, в долівці яких знаходились ями. Не виключеним є, що й окремі ізольовані ями могли знаходитись на площі наземних будівель.

Залишків житлових приміщень на розкопі не виявлено. Очевидно, вся досліджена площа була зайнята господарським двором. Судячи з речового інвентаря, десь поблизу знаходилось житло. Як видно, система забудови на поселенні мала зовсім інший характер, ніж це відомо з розкопок городищ. Судячи з значної кількості сажі в культурному шарі, особливо в заповненні ям, на поселенні була велика пожежа.

Основним датуючим матеріалом поселення є кераміка. Вона представлена уламками горщиків з потовщеними і відігнутими назовні манжетоподібними вінцями (рис. 7, 5). Аналогічна кераміка поширена на давньоруських пам'ятках Лівобережжя Дніпра до самої р. Сули. На городищах біля хуторів Миклашевського, Кизивер і с. Воїнська Гребля вона датується кінцем X—XI ст. З інших датуючих речей можна вказати на шиферні прясла, які з'являються на початку XI ст. Не раніше цього часу поширюється й овруцький шифер, куски якого трапляються на Лівобережжі майже на кожному поселенні. В Подніпров'ї шифер став відомим, очевидно, в зв'язку з міським кам'яним будівництвом, яке розпочалося у Києві наприкінці X ст. Безперечно, що кераміка, яка датується XI ст., існувала і в X ст. В області Середнього Придніпров'я кераміка X—XI ст. не має скільки-небудь помітних хронологічних відмін. Прямо відповісти на питання, коли виникло давньоруське поселення біля с. Городище, важко. Можна вважати, що виникнення його відноситься до того ж часу, що й поселень біля с. Воїнська Гребля, хуторів Миклашевський і Кизивер, тобто десь до кінця X ст.

На поселенні трапляється також кераміка XII ст. Всього знайдено дев'ять уламків вінців цієї кераміки: два — на городищі, чотири — на розкопі поселення і три — в підйомному матеріалі на поселенні. З них по одному вінцю знайдено разом з керамікою XI ст. в заповненні господарської ями на городищі і господарської ями № 1 на поселенні. Вказані вінця ще не мають цілком розвинутої форми, характерної для XII—XIII ст. У більшості випадків вони довгі, з нечітким профілюванням шийки і не зовсім усталеним моделюванням края (рис. 7, 3, 4, 7). Очевидно, поселення було зруйноване на початку XII або наприкінці XI ст. внаслідок половецького нападу, який супроводжувався пожежею.

Судячи з літопису, наприкінці XI та на початку XII ст. вторгнення половців були особливо інтенсивними.

Наявні укріплення городища були споруджені в той час, коли поселення вже існувало. Про це свідчать згадувані вище факти знаходження під насипом гумусованого прошарку з культурними залишками,

а в засипці зрубів — деревних вугликів і поодиноких уламків кераміки. На жаль, цей матеріал дуже незначний і мало виразний щодо датування⁴.

З особливостей городища слід відзначити потужність його дерево-земляних укріплень, відсутність в'їзду і дуже незначну насиченість культурного шару речовим матеріалом. Очевидно, воно є залишками державної фортеці, що призначалась для розміщення гарнізону на ви-

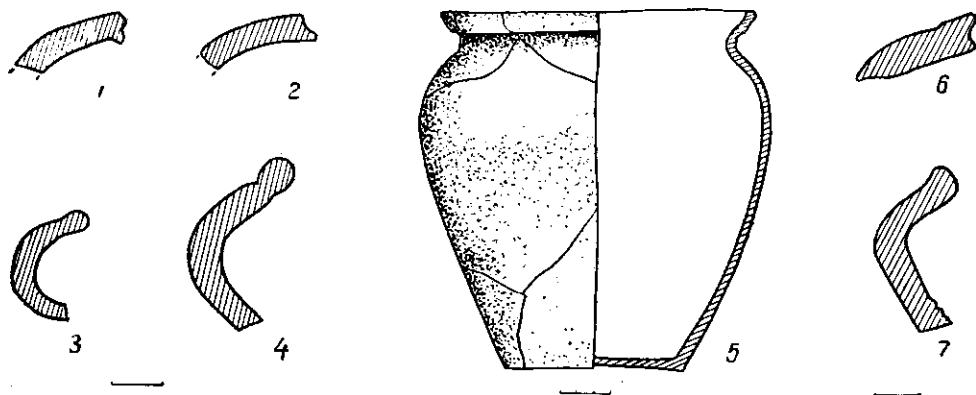

Рис. 7. Зразки кераміки.

падок військових дій проти половців. Можна гадати, що в мирний час на ньому проживали лише особи, які відповідали за збереженість укріплень. Знаходження городища на території поселення вказує на те, що місцеві жителі були зобов'язані нести витрати, пов'язані з існуванням фортеці.

При сучасному стані археологічних досліджень більшість давньоруських городищ на території УРСР можна розподілити на два основних типи, на що нами вже зверталась увага⁵. Одні з них належать до типу Райковецького та Колодяжинського, інші — до типу Миклашевського та Кизиверського городищ. Загальною рисою городищ обох типів є те, що всі вони були фортецями. Проте перші з них мали значне населення і являли собою окремий господарський комплекс з багатьма розвинутими галузями виробництва, в той час як другі, до яких належить і досліджуване городище, не були заселені безпосередніми виробниками матеріальних благ і не мали власної виробничої бази. Основними спорудами на них були потужні укріплення, які обслуговувались у мирний час невеликою кількістю людей, що мали відношення, певно, до військової служби. В характері городищ першого типу поєднуються функції фортеці з функціями феодального маєтку. Ці городища були військово-феодальними поселеннями, жителі яких перебували у залежності від князів чи визначних військовонаачальників — бояр. Городища другого типу належать до державних фортець, збудованих на території значних за розмірами общинних поселень. Ці фортеці утримувались місцевим населенням за рахунок державних повинностей. Очевидно, до цього ж типу належить і городище біля с. Городище.

Є деякі дані ототожнювати досліджуване городище з літописним «городом» Песочен. Місцевість південніше городища, а також й південну частину поселення, місцеві жителі називають «Піски». Сучасне село

⁴ Єдиний вінець, знайдений в заповненні одного із зрубів, належить до рідко поширеного типу з профільованим, майже не потовщеним краєм (рис. 7, 1). Всього подібних вінців знайдено три, причому два інших також походять з культурного шару городища (рис. 7, 2, 6).

⁵ М. П. Кучера. Древньоруські городища біля хут. Кизивер.— Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 116.

складається з двох частин, з яких північна зветься Городищем, а південна, що прилягає безпосередньо до Змійового валу,— Піщанкою⁶.

В літопису Песочен згадується двічі. У 1092 р. він був взятий половцями⁷, а у 1169 р. біля Песочена зупинились половці, що підійшли до Переяслава⁸.

У південній частині поселення, а також за його межами виявлені матеріали XV—XVI ст.⁹ З цього часу, очевидно, городище почало використовуватись під кладовище. Найраніша його частина, від якої не збереглося зовнішніх ознак, знаходиться, як показали розкопки, на площадці городища і на південно-східній дузі валу.

В різних місцях на поселенні знайдені поодинокі уламки кераміки епохи бронзи. В розкопі на поселенні зустрінуто десять уламків ліпних посудин другої половини I тисячоліття н. е. з домашньою шамоту і дресви в тісті і один уламок стіни від нижньої частини, очевидно, гончарної посудини з аналогічними домішками і лінійним орнаментом.

М. П. КУЧЕРА

ДРЕВНЕРУССКОЕ ГОРОДИЩЕ У с. ГОРОДИЩЕ ПОД ПЕРЕЯСЛАВОМ-ХМЕЛЬНИЦКИМ

Резюме

Городище округлої форми, діаметром 57 м, с кільцевим валом и следами заплывшего рва. Рядом с ним — остатки неукрепленного поселения, площадью свыше 15 га. Разведывательными раскопками 1963 г. в валу открыты три ряда сгнивших срубов, заполненных песком. Культурный слой на площадке городища незначительный и содержит мало находок. На поселении раскрыт участок с хозяйственными сооружениями. Городище и поселение датируются XI в.

⁶ П. О. Раппопорт помилково ототожнив городище з літописним Устям (див. МИА, вип. 52. М., 1956, стор. 42). Залишки Устя знаходяться в гирлі Трубіжа, де у 1964 р. автором проведені розвідкові дослідження (див. М. П. Кучера. До питання про літописне місто Устя.— Археологія, т. XXI. К., 1968).

⁷ «...взяша 3 грады, Песочен, Переволоку, Прилук...» (Летопись по Лаврентьевскому списку. СПб., 1897, стор. 208).

⁸ «...придоша к Переяславлю и стаха у Песочна» (там же, стор. 339). Щодо існування городища після пожежі, тобто в XII—XIII ст., то для заперечення цього не має достатніх підстав. Важко припустити, щоб у неспокійний період феодальної роздрібності, коли було збудовано цілий ряд нових городищ, це городище, розташоване до того ж на підступах до Переяслава, не використовувалося в оборонних цілях. Для цього залишалось спорудити на готовому потужному земляному валу, скріпленому зрубними конструкціями, лише верхню дерев'яну частину укріпленя.

⁹ На поселенні пізніші матеріали трапляються рідко; значна їх концентрація у вигляді численних уламків кераміки зосереджена на відстані 300 м південніше городища.